

archief van La Valletta, wat een ingrijpend amendement impliceert op de bestaande tekst-uitgave van Wiersum en Cosquino de Bussy (*BMHG*, XLVIII (1927) 146-261), 1594 (conform die genoemde uitgave, 262-320, met een verwijzing naar een suppliek uit een handschrift te Karlsruhe, zie hierna), 1603 (op basis van het zojuist genoemde handschrift in Karlsruhe) en 1732 die Arnhem betrof (op grond van een archiefdeel uit La Valletta). Tussen de beide laatste visitaties in is een drietal stukken opgenomen, het eerste betreffende door de stad Nijmegen gerestitueerde inkomsten uit goederen buiten Nijmegen (1700), het tweede over de lasten van de hoeve te Niel die ook in het voorgaande stuk van 1700 voorkomt (1719) en tenslotte een ongedateerde nadere omschrijving van de status der bedoelde goederen (ca. 1704?; na 1746?), alle drie op basis van stukken uit Karlsruhe (637-643).

In de tekst van het stuk over de visitatie van 1732 trof mij een merkwaardige post: 'ahn den ratsherren [zu] Hasselt interesse von 2000 gulden ad 5%', waarbij ik uiteraard benieuwd was naar wat dat betekende. Helaas wordt daarover niets naders opgemerkt, behalve dan dat er in de index op plaatsnamen bij Hasselt als verklaring wordt opgegeven: 'town near Arnhem, with council', wat niets opheldert naar integendeel tot groot misverstand leidt, want welke stad Hasselt met raden ligt er in de buurt van Arnhem? Is er verband te leggen met het Overijsselse Hasselt en dan wellicht zelfs met de Heilige Stede aldaar? Hadden johannieters niet ook wat met het Heilig Gräfte maken? Wie weet...; vooralsnog zijn het raadsels die gevaarlijke associaties oproepen.

Het vierde en laatste deel bestaat uit een pamflettenlijst, een opsomming van 61 tussen ongeveer 1561 en 1788 verschenen teksten aangaande de johannieters en hun aanspraken (661-685). Uitgebreide indices van persoonsnamen, plaatsnamen, muntnamen, gewichten en maten, heiligen-patroonsnamen en zaken besluiten dit indrukwekkende blijk van doorzettingsvermogen, waarbij althans ik me overigens wel heb afgevraagd of hier van het goede niet te veel wordt geleverd, terwijl inhoudelijk gesproken nogal wat in nevelen blijft gehuld.

Jan van Herwaarden

P. Th. R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg 1367-1850* (Dissertatie Maastricht 1997, Maaslandse monografieën LX, Mechelen, Leeuwarden: Eisma, 1997, xlvii + 331 blz. + 2 diskettes, ISBN 90 74252 60 5).

Al in de jaren zeventig publiceerde P. Mestrom over klokken en klokkenmakers in Limburg, en nu verscheen de dissertatie waarop hij in Maastricht bij J. C. G. M. Janssen en C. A. Grimbergen promoveerde. Het is een lijvig boek geworden, dat vergezeld gaat van twee diskettes waarop omvangrijke tabellen tot hanteerbaar formaat zijn teruggberacht. Desondanks presenteert Mestrom ook in de tekst uitgebreid het materiaal dat hij uit talloze archieven en dankzij onderzoek aan uurwerken op stoffige torenzolders verzamelde. Zijn thema vormt de geschiedenis van zowel openbare uurwerken, aangebracht op gevels of meestal op torens, als die van 'huisuurwerken', klokken voor binnen de huiselijke kring. Het boek beslaat de periode vanaf de introductie van de eerste uurwerken tot het einde van de klokkenmakerij in Limburg.

'The clock, not the steam engine, is the key machine of the modern industrial age' meende Mumford in de jaren dertig, en onder andere Cipolla en Le Goff wijdde beschouwingen aan tijdmeting, waarbij ze het uurwerk een wezenlijke rol toekenden in de mechanisering van het wereldbeeld; het uurwerk was de basis voor de Westerse expansie. Mestrom laat deze wijde perspectieven eerst rusten, en kijkt naar de simpele werkplaatsen van de Limburgse klokken-

makers, die op ambachtelijke wijze uurwerken wrochtten uit hout en metaal. En door noest gegevens te verzamelen en te ordenen ontstaan patronen die een veel minder hoogdravend verhaal over het belang van uurwerken vertellen. Toch blijft de cruciale vraag niet eenduidig te beantwoorden: waarom wil iemand precies weten hoe laat het is?

Bij de eerste klokken, primitieve gevaartes die in torens werden aangebracht, was van exactheid nog geen sprake. In de veertiende eeuw hadden ze nog geen wijzerplaat die het de koopman mogelijk maakte de tijd af te lezen, en later hadden ze maar één wijzer. Aangezien de duur van de uren tot in de vijftiende eeuw varieerde met de seizoenen moesten de klokken bovendien dagelijks bijgesteld worden om enigszins gelijk te blijven lopen met de tijd zoals die door de stedelingen aan de voet van de toren beleefd werd. De klokslagen en later de wijzerplaat maakten een zekere synchronisatie van werkzaamheden mogelijk, maar, zo merkt de auteur relativerend op, dat gold eigenlijk alleen op en rond de markt, de plaats waar je het uurwerk in het algemeen het best kon horen.

In kleinere steden was de behoefte aan synchronisatie wellicht geringer, en bovendien maakten de hoge kosten een investering onverantwoord. Het duurde tot in de achttiende eeuw voor er torenklokken kwamen — en waarom er toen wel behoefte aan ontstond blijft enigszins vaag. Even vaag blijft de baaierd aan redenen waarom dorpen al dan niet een klok verwierven. Er zijn economische redenen aan te voeren: in bepaalde gebieden waren veel klokkenmakers gevestigd, en kennelijk schiep aanbod hier vraag. Eenvoudig te verklaren was de afwezigheid van een klok in langgerekte straatdorpen, daar was een centrale klok zinloos. Ten derde kan er sprake zijn van vertekening door lacunes in de bronnen. Ten vierde, constateert de auteur vrolijk, is er geen enkele logische verklaring te vinden voor het ontbreken van openbare uurwerken in de Roerstreek. Met alle voorbehouden die zijn betoogtrant kenmerken mag de auteur dan ook concluderen dat maatschappelijke behoefte alleen geen afdoende verklaring biedt voor de aanwezigheid van torenuurwerken.

Pas in de zeventiende eeuw verschenen in Limburg de huisuurwerken, mogelijk gemaakt door technische vernieuwingen. Aan het eind van de eeuw ontstond een typisch Limburgse klok, een staande klok die als een simpel subgenre van de Zuid-Nederlandse klok geldt. Hij was bedoeld voor de lage middenklassen, en dus, zo meent de auteur, minder aan mode onderhevig dan meer op de elite gerichte productie elders. De klok had een belangrijke rol in het huishouden, en stond midden in de woon- en slaapkeuken, goed zichtbaar door zijn forse hoogte. Eerder dan stedelingen (die immers vaker een torenuurwerk in de buurt hadden) kochten de boeren deze klokken, die dan ook deels op ditzelfde platteland vervaardigd werden, in het algemeen door ambachtslieden die de klokkenmakerij naast een ander beroep beoefenden. Aangezien er wel gegevens zijn over wie klokken produceerden, maar nauwelijks over de omvang van de productie is het misschien meer dan de auteur meent nog maar de vraag of de productie op het platteland werkelijk hoger lag dan in de steden.

In een slotbeschouwing vat de auteur zijn conclusies samen, en benadrukt hij nogmaals de beperkte rol van openbare tijdmeting. Klokken zijn bij Mestrom geen motor van de Westerse expansie, ze dienen wijselijk een beperkt doel: zien hoe laat het is.

F. J. Kossmann

R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen: Kok Agora, 1998, 304 blz., f49,90, ISBN 90 391 0745 9).

'Er is ter wereld niet iets onmenselijkere dan een burger te zijn, en van alle de burgerijen is die